

Karin Hilmer Pedersen

Rusland og retssamfundet

Den retlige dimension har ikke været den mest fremtrædende i den teoretiske debat om de post-kommunistiske landes transition fra etpartistyre og planøkonomi hen imod demokrati og marked. Den retlige dimension kombinerer ændringer i det formelle retssystem med en analyse af de uformelle normer, retskulturen. Udfordringen for Rusland ligger i på baggrund af den sovjetiske retsnihilisme at etablere et velfungerende retssamfund, hvor retskulturen støtter det formelle retssystem. Konklusionen er, at de første ti år under et demokratisk styre har resulteret i en "ond cirkel", hvor en *kriminalisering af den offentlige mening* effektivt modarbejder præsident Putins retspolitiske deklamation om *lovens diktatur*.

De fleste er enige i, at etableringen af en retsstat er et væsentligt element i udviklingen og konsolideringen af demokratiet (for eksempel Rose et al., 1998) samt i skabelsen af effektive økonomier baseret på konkurrence og privat ejendomsret (North, 1990). Politologerne Juan Linz og Alfred Stephan (1996) opregner i *Problems of Democratic Transition and Consolidation* fem arenaer, som er afgørende for udviklingen og konsolideringen af demokratiske politiske systemer. Én af disse er retsarenaen. I Linz og Stephens nærmere definition indebærer retsarenaen først og fremmest udarbejdelsen af en forfatning og dernæst etablering af en hierarkisk normativ orden, der skaber legitimitet og forudsigelighed i de øvrige arenaer.

En nærmere læsning af Linz og Stephens beskrivelse af de fem arenaer viser, at retsarenaen ikke alene opfattes som én af fem arenaer, men som en central betingelse for, at de øvrige fire arenaer, civilsamfundet, det politiske samfund, statsapparatet og økonomien, kan komme til at fungere (Linz og Stephan, 1996: 14). Retsarenaens funktion for demokratisk konsolidering og økonomisk udvikling er, at rettens indhold, den materielle lovgivning, styrker et demokratisk og markedsøkonomisk koncept. Det gælder regler om ytringsfrihed og forsamlingsfrihed som forudsætning for et velfungerende civilsamfund, om valgeregler som forudsætning for at det politiske samfund nyder legitimitet, om offentlig retlige regler, der fremmer en neutral bureaukratisk embedsmandsstand, og om konkurrenceregler og beskyttelse af ejendomsret som en forudsætning for en institutionaliseret markedsøkonomi.

Forudsætningen for, at retsarenaen kan tjene til at konsolidere et demokrati, er, at retssystemet både har stærke rødder i et civilsamfund og bliver respekteret i den politiske offentlighed og af statsapparatet. Et retssystem fungerer således kun, hvis og så længe love opfattes og accepteres som et fælles regelsæt, der ikke i hvert enkelt tilfælde skal prøves.

Retsarenaens udfordring hos Linz og Stephan er dermed at skabe et *retssamfund*, hvor der er sammenhæng mellem det formelle institutionelle regelsæt, retssystemet, og de uformelle normer, retskulturen. Det er ikke tilstrækkeligt, at reg-

Karin Hilmer Pedersen

Rusland og retssamfundet

Den retlige dimension har ikke været den mest fremtrædende i den teoretiske debat om de post-kommunistiske landes transition fra etpartistyre og planøkonomi hen imod demokrati og marked. Den retlige dimension kombinerer ændringer i det formelle retssystem med en analyse af de uformelle normer, retskulturen. Udfordringen for Rusland ligger i på baggrund af den sovjetiske rets nihilisme at etablere et velfungerende retssamfund, hvor retskulturen støtter det formelle retssystem. Konklusionen er, at de første ti år under et demokratisk styre har resulteret i en "ond cirkel", hvor en *kriminalisering af den offentlige mening* effektivt modarbejder præsident Putins retspolitiske deklamation om *lovens diktatur*.

De fleste er enige i, at etableringen af en retsstat er et væsentligt element i udviklingen og konsolideringen af demokratiet (for eksempel Rose et al., 1998) samt i skabelsen af effektive økonomier baseret på konkurrence og privat ejendomsret (North, 1990). Politologerne Juan Linz og Alfred Stephan (1996) opregner i *Problems of Democratic Transition and Consolidation* fem arenaer, som er afgørende for udviklingen og konsolideringen af demokratiske politiske systemer. Én af disse er retsarenaen. I Linz og Stephens nærmere definition indebærer retsarenaen først og fremmest udarbejdelsen af en forfatning og dernæst etablering af en hierarkisk normativ orden, der skaber legitimitet og forudsigelighed i de øvrige arenaer.

En nærmere læsning af Linz og Stephens beskrivelse af de fem arenaer viser, at retsarenaen ikke alene opfattes som én af fem arenaer, men som en central betingelse for, at de øvrige fire arenaer, civilsamfundet, det politiske samfund, statsapparatet og økonomien, kan komme til at fungere (Linz og Stephan, 1996: 14). Retsarenaens funktion for demokratisk konsolidering og økonomisk udvikling er, at rettens indhold, den materielle lovgivning, styrker et demokratisk og markedsøkonomisk koncept. Det gælder regler om ytringsfrihed og forsamlingsfrihed som forudsætning for et velfungerende civilsamfund, om valgeregler som forudsætning for at det politiske samfund nyder legitimitet, om offentlig retlige regler, der fremmer en neutral bureaukratisk embedsmandsstand, og om konkurrenceregler og beskyttelse af ejendomsret som en forudsætning for en institutionaliseret markedsøkonomi.

Forudsætningen for, at retsarenaen kan tjene til at konsolidere et demokrati, er, at retssystemet både har stærke rødder i et civilsamfund og bliver respekteret i den politiske offentlighed og af statsapparatet. Et retssystem fungerer således kun, hvis og så længe love opfattes og accepteres som et fælles regelsæt, der ikke i hvert enkelt tilfælde skal prøves.

Retsarenaens udfordring hos Linz og Stephan er dermed at skabe et *retssamfund*, hvor der er sammenhæng mellem det formelle institutionelle regelsæt, retssystemet, og de uformelle normer, retskulturen. Det er ikke tilstrækkeligt, at reg-

lerne findes, hvis ikke civilsamfundet, den politiske offentlighed, staten og økonomiske aktører opfatter disse regler som legitime og handler i overensstemmelse hermed. En analyse af retten kan således ikke udelukkende omfatte det formelle regelsæt, forfatningen og love, men må også se på, hvordan folk opfatter lovenes indhold, om de har tillid til retsvæsenet, og om staten selv respekterer lovene som det gældende retsgrundlag.

Denne artikel analyserer retsarenaen i Rusland. Findes der et retssamfund, der fremmer en videre udvikling af det demokratiske politiske system og en sund økonomisk vækst? Grundlæggende er svaret nej, det gør der ikke. Spørgsmålet er, hvori problemerne ligger. Det uddybes for det første på baggrund af en analyse af sammenhængen mellem forskellige retssystemer og demokrati og økonomisk udvikling. For det andet analyseres retskulturen i Rusland på tre aspekter: *dybde*, *indhold* og *institutionalisering*. Afslutningsvis vurderer jeg, om præsident Putins retspolitiske tiltag vil fremme retssamfundet og fjerne en "ond cirkel", hvor *kriminalisering af den offentlige mening* indebærer, at love ikke overholdes og dermed bliver meningsløse, samtidig med at konfliktløsning overtages af private aktører.

Retssystemet - demokrati og økonomisk udvikling

Rule of law er som det overordnede begreb for et retssamfund udformet forskelligt i forskellige lande. Komparativ ret har traditionelt opereret med fire forskellige retsfamilier eller retssystemer: *common law*, *civil law*, *socialistisk ret* og *religiøs ret* (Brierley og David, 1985). De to hovedtyper er *common law*, der er kendetegnende for retssystemet i en række angelsaksiske lande, og *civil law* eller *Rechtsstaat* (dansk retsstat), der kendetegner de kontinentale retssystemer blandet andet i Tyskland, Frankrig og Skandinavien.

Den primære forskel mellem *common law* og retsstaten er, at *common law* baserer retsafgørelser på domstolenes præcedens. Der er således tale om en *dommerskabt ret*. I modsætning hertil er retsafgørelser i retsstaten først og fremmest baseret på nedskreven lovgivning, og først derefter på præcedens, forholdets natur etc. Inden for retsstaten er der dermed tale om en *lovgiverskabt ret*. I retsstaten er lovgivernes kompetence begrænset af formelle regler, der er fastlagt i forfatningen, men inden for forfatningens rammer er lovgiverne kompetente. I *common law*-landene ligger begrænsningen i uformelle retsprincipper, som ikke kan ændres ved lov. For eksempel er Storbritannien karakteriseret ved fraværet af én formel nedskreven forfatning. I stedet henviser det britiske retssystem til en række *basic laws*, hvor de mest grundlæggende er *Magna Carta*, 1215 og *Bill of Rights*, 1689 (Lijphart, 1999: 19). Kendetegnet ved *common law* som et specifikt retssystem må dog modificeres, idet USA kombinerer princippet om dommerskabt ret med en skreven forfatning.

Forskellen mellem de to retssystemer kan illustreres ved at se på borgernes mulighed for at kræve staten til ansvar, hvis de mener, at den har overtrådt menneskerettighederne. I et *common law*-system opfattes menneskerettigheder som universelle rettigheder. Borgerne kan som følge heraf med dette generelle udgangspunkt søge at få en domstol til at stadfæste deres rettigheder. I en rets-

stat er borgerne derimod afhængige af, at den gældende forfatning og anden lovgivning indeholder regler, der af domstolene kan anvendes til beskyttelse af menneskerettighederne (Sakwa, 1993: 66). Det bliver dermed centralt, om og hvordan et land, hvis retssystem er baseret på retsstatens principper, har inkluderet internationale menneskerettigheder i statens eget retssystem.

Opløsningen af Sovjetunionen og de konkrete ændringer i retssystemet, der i 1990'erne er sket i Kina (Chenguang, 1997), gør, at det ikke længere er meningsfyldt at tale om et specifikt socialistisk retssystem. Derimod er det relevant at operere med hybride former, altså *blandede retssystemer*, hvor retsprincipper fra forskellige retssystemer opererer inden for samme stat. Tidligere kolonier i Afrika og Asien er hyppigt kendetegnet ved blandede retssystemer, idet lokale (og/eller religiøse) retsformer fungerer samtidig med det retssystem, som kolonimagten indførte i landet, dvs. med grundlag i enten *common law* eller retsstaten. De post-kommunistiske lande, herunder Rusland, har efter 1990 også karakter af *blandede retssystemer*, idet retten i en kortere eller længere periode vil være baseret på tidligere socialistisk ret samtidig med, at der sker en ændring af såvel konkrete love som mere generelle retsprincipper og -normer. Hvor hurtigt og hvor konsekvent de enkelte post-kommunistiske lande kan ændre og dermed etablere et sammenhængende retssystem afhænger af en række forhold, som jeg ikke vil komme nærmere ind på i denne forbindelse.

Det problematiske ved et *blandet retssystem* er, at det skaber en grundlæggende uklarhed om gældende retsprincipper. I lande med store etniske og kulturelle forskelle kan man hævde, at *blandet ret* skaber større legitimitet, fordi forskellige traditioner ikke tvinges til at følge en enhedsret, der nok er i overensstemmelse med befolkningsflertallets holdninger, men i modstrid med lokale, etnisk og kulturelt baserede traditioner. Dette synspunkt fremføres ofte for at anvende lokale eller religiøse regler i spørgsmål, der er knyttet til familieanliggender, for eksempel ægteskabslovgivning, arverettigheder etc. Indien er et tilfælde, hvor netop den type af blandet ret fungerer relativt problemløst. Man kan i modsætning hertil fremhæve, at det sovjetiske retssystem blev anvendt som et instrument til at skabe et *homo sovieticus*, det sovjetiske menneske, idet etniske minoriteters religiøse normer og traditioner ikke var anerkendte.

Men problemet med *blandede retssystemer* handler også om fraværet af et retssamfund, *rule of law*. Retssamfundet kan betragtes som en antitese af de to retssystemer, *religiøs* og *socialistisk ret*, der indgår som elementer i blandede retssystemer. Det fælles for disse to retssystemer er, at rettens indhold er bestemt af et ideologisk eller religiøst normsæt. Gældende ret består således af den til enhver tid siddende parti-elite eller religiøse elites fortolkning af ideologien/religionen. Konsekvensen er statens, dvs. embedsmændenes arbitrære retshåndhævelse. Problemet for demokratisk og økonomisk udvikling bliver da, at den blandede ret skaber en hybrid af forskellige principper, hvorimod demokratiets og det markedsøkonomiske systems krav til retsarenaen er en lovgivning, der skaber klarhed og lighed.

Problemet med blandede retssystemer kan dokumenteres empirisk gennem statistiske analyser (Nørgaard og Pedersen, 2001).¹ I en analyse af sammen-

hængen mellem forskellige retssystemer og grad af demokrati målt på *Freedom House*-skala har det vist sig, at der er en statistisk signifikant sammenhæng. Denne sammenhæng er et resultat af høj korrelation mellem *common law* og *civil law* og demokratisk niveau, mens der ikke er nogen forskel mellem disse to retssystemer. Et lignende resultat har vi fundet for retssystem og økonomisk effektivitet målt som BNP per capita. Med andre ord kan man ikke finde nogen signifikant sammenhæng mellem forskellige former for *blandet ret* og demokratisk eller økonomisk niveau, hvilket indikerer, at det er den *blandede ret* som sådan, der er problemet. Men det er ikke den hele sandhed. Hvis vi i stedet for at se på demokratisk og økonomisk niveau ser på *udviklingen* i demokrati og økonomi i 1990'erne, er der også en positiv sammenhæng mellem retssystemer, der kombinerer retsstaten med anden form for ret, og demokratisk udvikling og økonomisk vækst. Udfordringen for Ruslands omstilling til demokrati og markedsøkonomi ligger dermed i udviklingen af en retsstat, og i at skabe et retssamfund, hvor retskulturen støtter retssystemet.

En russisk retsstat

Det russiske retssystem har, siden Peter den Store i 1689 påbegyndte arbejdet med at modernisere Rusland, været påvirket af retsstaten med Frankrig og Tyskland som forbilleder. Det var dog ikke før udarbejdelsen af en *lovbog* i 1832, at det russiske retssystem overhovedet indeholdt privatretlige bestemmelser. Før den tid var retssystemet ensbetydende med regulering af en moderne administration, mens alle andre relationer var reguleret ved sædvane (Brierley og David, 1985: 163-164). Retsstaten var også forbillede for Gorbatjovs forsøg på en retsreform i 1988 dog i en speciel *socialistisk* udformning (Gorbatjov, 1988). Ifølge den russiske forfatning fra 1993 har den politisk besluttede lovgivning i overensstemmelse med retsstatens principper fortrin frem for den dommerskabte præcedens, og en forfatningsdomstol kan fortolke forfatningen samt erklære forfatningsstridige love for ugyldige (Den russiske forfatning § 125). Putins intention om at skabe et *lovens diktatur* kan også ses som et ønske om at styrke retsstaten (Putin, 2000).

Rusland står over for at etablere en retsstat. Den konkrete opgave er at fjerne reminiscenser fra det kommunistiske systems socialistiske ret.² Det drejer sig for det første om at fjerne den *vilkårlighed*, der var karakteristisk for sovjetiske domsafsigelser. Uofficielt talte sovjetiske jurister i 1980'erne om den sovjetiske ret som en *telefondomstol*, hvor domme først blev afsagt efter telefonisk konsultation med den lokale partiformand. Den sovjetiske retsvilkårlighed førte til en udbredt *retsnihilisme*, hvor retssystemet kun formelt havde en betydning, mens samfundet fungerede efter en række uformelle regler.

For det andet drejer det sig om at realisere retsstatens princip om, at "alt, der ikke er direkte forbudt ved lov, som udgangspunkt må betragtes som tilladt". Dette princip er vigtigt, idet det indebærer, at begrænsende indgreb i privat aktivitet kun kan ske på grundlag af formel lov. Princippet begrænser vilkårlighed fra retssystemets (og det offentliges) side. Når man ser på modsætningen, der var det gældende retsprincip i *socialistisk ret*, at "alt, der ikke er direkte tilladt, må

som udgangspunkt betragtes som forbudt", bliver man klar over, hvor afgørende dette princip er. Det socialistiske retsprincip indebærer, at sovjetiske love var meget detaljerede, idet al tilladt aktivitet skulle opregnes. Følgen af dette blev, at for eksempel de officielle dokumenter, der var påkrævet for at etablere en privat virksomhed i begyndelsen af 1990'erne, indeholdt en lang liste over mulige aktiviteter. Hvis aktiviteten *ikke* var nævnt i dokumentet, ville det være forbudt for virksomheden på et senere tidspunkt at beskæftige sig med det. Som et kuriosum kan det nævnes, at det op gennem 1990'erne har været et problem for de sociale myndigheder, at sovjetisk ret fortsat gav pensionister forskellige meget præcise rettigheder blandt andet til gratis radio.

For det tredje drejer det sig om at foretage substantielle ændringer i lovgivningen, således at retsreglerne støtter den måde, hvorpå et demokratisk markedsøkonomisk samfund fungerer. Det er i den sammenhæng bekymrende, når en juraprofessor i det førende russiske juridiske tidsskrift gør sig til talsmand for, at der bør vedtages en virksomhedslov, der giver staten adgang til direkte at gribe ind i virksomhederne med henblik på at styre økonomien for at overvinde Ruslands økonomiske krise (Laptev, 2000). Synspunktet virker som et levn fra det sovjetiske system, hvor privat virksomhed var forbudt, og hvor staten gennem plansystemet havde kontrol over produktionen. Men baggrunden for Laptevs kritik er i sig selv opmuntrende, idet virksomheder i ændringerne til den russiske privatret af 1994 defineres som retssubjekter, dvs. en juridisk person, og de er dermed underlagt privatretten. Den russiske sociolog Boris Kagarlitskij kritiserer udarbejdelsen af nye arbejdsretlige regler for at stadfæste princippet om arbejdsgiverens ret til at lede og fordele arbejde (Kagarlitskij, 2000). Kagarlitskij overser, at den arbejdsretlige regulering i markedsøkonomiske samfund principielt forhandles mellem arbejdsgivere og arbejdstagere i et arbejdsretligt system. Samtidig har han dog ret i, at det er et problem at gøre beslutninger om arbejdsforhold til et emne for forhandling mellem arbejdsmarkedets parter, når man ved, at arbejdstagerne i Rusland er meget svagt organiserede.

Udfordringen i at etablere en russisk retsstat består således ikke udelukkende i at ændre formelle retsregler, men i høj grad også i at ændre de uformelle normer. Et yderligere problem for en russisk retsstat er, at flere specielt islamisk dominerede regioner igennem de sidste ti år har været aktive lovgivere, hvilket har skabt potentialet for et blandet retssystem bestående af både religiøs og socialistisk ret samt en retsstat. Præsident Putin har gennem sin udpegelse af "super-guvernører" signaleret, at han ønsker en harmonisering mellem love i regionerne og de føderale love (se Märta-Lisa Magnussons artikel i dette nummer af *Politica*). Denne diskussion drejer sig tillige om det overordnede forfatningsretlige spørgsmål, om Rusland skal konstrueres som en føderation, en aftalebaseret konføderation eller som en enhedsstat, hvor centralmagten har den primære beslutningsmyndighed, mens regionale enheder har uddelegeret kompetence. Putins intentioner om lovharmonisering peger i retning af en enhedsstat. Men det løser ikke det andet problem, som Rusland står overfor i spørgsmålet om at skabe et retssamfund, nemlig at skabe overensstemmelse mellem det formelle retssystem og retskulturen.

De uformelle retsnormer. Retskulturen

Juristen og retssociologen John Merryman har defineret retskultur bredt som "a set of deeply rooted, historically conditioned attitudes about the nature of law, about the role of law in the society and the polity, about the proper organization and operation of a legal system, and about the way law is, or should be made, applied, studied, perfected, and taught" (se Mahler, 1992: 153). Desuden understreger Merryman, at retssystemet i hvert fald delvist er et udtryk for retskulturen. Den russiske baggrund i et *socialistisk retssystem* siden 1917 og før det en retsstat, der aldrig kom til at fungere som sådan, er således ikke særlig lovende (for det russiske retssystem i slutningen af 1800-tallet se Owen, 1991). Et mindre kultur-deterministisk perspektiv på retsudviklingen vil i modsætning hertil argumentere for, at ændringer i det formelle retssystem vil kunne påvirke retskulturen. Det gælder specielt ændringer i retshåndhævelsen, idet domstolene ved at følge retsstatens principper om lighed for loven og neutrale retsafgørelser vil gøre efterlevelse af retsregler til en individuel rationel beslutning med efterfølgende værdimæssig tilslutning til gældende regler (Ziegert, 1997). Den meget brede definition af retskulturen hos Merryman udtrykker et mere generelt problem, at retskultur ofte anvendes, men sjældent defineres endsige operationaliseres særlig klart. I overensstemmelse med James Gibson og Gregory Caldeiras (1996) opfattelse af retskultur, som et flerdimensionelt fænomen, er analysen af Ruslands retskultur ind-delt i tre dimensioner: *dybde, indhold og institutionalisering*.

Retskulturens dybde - lovgivningsprocessen og den russiske decretismo

Det første element, retskulturens *dybde*, indeholder spørgsmålet om *tillid* til det lovgivende og udøvende system. Det indfanger relationen mellem det formelle politiske og juridiske system og befolkningens holdninger, dvs. grad af tillid til disse. Dybden knytter samtidig retskulturen direkte til demokrati, idet den afspejler opfattelsen af lovgivningsprocessen som legitim og udtryk for befolkningens holdninger. Megen tillid betyder således en høj grad af overensstemmelse mellem retskultur og retssystem.

*World Value Study*³ har i 1990 og 1995 foretaget meningsmålinger i blandt andet Rusland, hvor man har spurgt om tillid til forskellige politiske institutioner. I perioden fra 1990 til 1995 faldt andelen af personer, der udtrykte tillid til den demokratisk valgte lovgivende forsamling, Dumaen, fra 46,9 pct. til 20,8 pct. Spørgsmålet er, hvorfor den russiske retskultur målt på *dybde* ikke støtter det formelle retssystem?

Forklaringen kan ligge i et demokratisk underskud i selve lovgivningsprocessen i Rusland. Den russiske lovgivningsproces indledes i Dumaen, hvorefter lovforslag skal godkendes i føderationsrådet. Derefter skal det nu fælles lovforslag underskrives af præsidenten. Problemet er imidlertid, at Dumaen i ringe grad har stået for lovgivningen på grund af stridigheder. Det har banet vejen for *decretismo*, som består i, at præsidenten i det omfang, der ikke findes en lovgivning på området, ifølge forfatningen har kompetence til at styre ved dekret. I Jeltsins præsidentperiode var det årlige antal af dekretter på omkring 1000. Dekretet om at opløse Dumaen i september 1993 var for eksempel nr. 1400 i dette år (Huskey, 2001:

127). Mange dekretter drejede sig direkte om personspørgsmål, dvs. udnævnelse og afskedigelser af blandt andet dommere og embedsmænd, hvilket har klare konnotationer til byzantinismen, som er beskrevet i min og Mette Skaks artikel i dette *Politica*. Da den russiske præsident er direkte valgt, indebærer *decretismo*-fænomenet ikke i sig selv et demokratisk underskud. Problemet er mere subtilt, idet præsidentens direkte adgang til at vedtage dekretter kan sætte Dumaen som lovgivende instans ud af spillet.

En opgørelse over antallet af lovforslag, der er blevet vedtaget og videre underskrevet af præsidenten i 1990'erne, viser, at selv om der er en betydelig aktivitet i Dumaen, er det en meget lille del af lovforslagene, der faktisk bliver vedtaget (Chaisty, 2001: 116-118). Føderationsrådet har i perioden 1995 til 1999 udstedt veto mod 23 pct. af alle love, der blev vedtaget i Dumaen og heller ikke alle lovforslag, der bliver vedtaget af Dumaen og Føderationsrådet, opnår præsidentens underskrift. Det udemokratiske i den russiske *decretismo* under Jeltsin ligger i, at præsidenten har anvendt sin forfatningsmæssige magt til at bremse love, som han var uenig i (Chaisty, 2001: 118). For eksempel har præsidentens uenighed med Dumaen i spørgsmålet om ejendomsret til jord betydet, at der i 1990'erne ikke er fundet nogen endelig afklaring af dette spørgsmål, hvilket er blandt årsagerne til det russiske landbrugs stagnation.

Lovgivningen har lidt under vanskelighederne med at afgrænse kompetencen mellem forskellige forfatningsmæssige institutioner - Dumaen, Forfatningsrådet og præsidenten. På den anden side er der i perioden udviklet et antal forhandlingsfora, som bidrager til at skabe konsensus mellem institutionerne og dermed øge lovgivningskapaciteten (Chaisty, 2001: 119). Det kan måske gøre lovgivningen mere effektiv, men ikke af den grund mere demokratisk. Udviklingen af forhandlingsfora flytter den lovende magt fra Dumaen over i et byzantinsk netværk af interpersonelle relationer, som den almindelige borger ikke kan gennemskue.

Den lave lovgivningseffektivitet skyldes også, at Dumaens lovgivende arbejde er præget af, at et stort antal politiske fraktioner (en fraktion skal have mindst 5 pct. af stemmerne i Dumaen) og politiske grupper (minimum 35 medlemmer) er ligestillede i spørgsmål om dagsordenfastsættelse, deltagelse i udvalg etc. (Chaisty, 2001: 108-109). Fordelingen af de betydningsfulde positioner er præget af *ad hoc*-aftaler mellem de forskellige grupper, hvilket har ført til betydelig vækst i antallet af udvalg fra 23 i 1993 til 35 i 1999 (Chaisty, 2001: 110). En betydelig del af tiden i Dumaen er således beslaglagt af spørgsmålet om den interne magtfordeling frem for lovgivningsspørgsmål.

Den politiske fragmentering i Dumaen er delvis en konsekvens af det russiske valgsystem. Halvdelen af Dumaens medlemmer vælges som medlem af et politisk parti (forholdstalsvalg), mens den anden halvdel vælges efter personlige politiske kvalifikationer i de enkelte valgkredse. Sidstnævnte indgår herefter i politiske grupper og/eller politiske partier. Det russiske valgsystem fremmer således ikke dannelsen af flertalsregeringer samtidig med, at der endnu ikke er etableret stabile koalitioner mellem forskellige partier.

Selv om valgsystemet i sig selv bidrager til at pluralisere lovgivningsprocessen, er det mere fundamentale problem fraværet af politiske partier med et solidt

folkeligt grundlag (Sakwa, 1993). Den svage institutionalisering af civilsamfundet i politiske partier (og andre frivillige organisationer) blev især i begyndelsen af 1990'erne fortolket som en generel mistillid til partier som et levn fra Sovjet-tidens etpartisystem. De første fem år med et flerpartisystem har ikke ændret dette billede. I 1995 var det således kun 17,5 pct., der angav at have nogen tillid til partierne (*World Value Study*, 1995). Det er dog rimeligt at antage, at socio-økonomiske forhold i stigende grad får betydning for befolkningens tilbøjelighed til at engagere sig i politiske partier. Men det kræver formentlig, at politiske partier opnår reel indflydelse på politiske beslutninger, og her spiller det institutionelle system en rolle.

Ved valget til Dumaen i 1995 var der opstillet 43 politiske partier, hvoraf kun fire opnåede mere end de krævede fem procent af stemmerne for at blive repræsenteret. Dette betød, at 49,5 pct. af afgivne stemmer *ikke* blev repræsenteret, fordi deres parti ikke opnåede valg. For at undgå opstilling af mange små partier og det deraf følgende stemmespild, blev valgloven ved 1999-valget ændret således, at der krævedes en korrekt opgørelse af indkomst og ejendomsforhold, en ren straffeattest, samt et depositum på godt 70.000 US\$. Depositummet ville blive tilbagebetalt, men kun til partier, der opnåede mere end tre pct. af stemmerne. Partier, der ikke opnåede mindst to pct. af stemmerne, skulle desuden betale for den ellers gratis tv- og radiotid, som staten yder i forbindelse med valgkampe (Brudny, 2001: 156-157). Kravet om et depositum fik antallet af opstillede partier til at falde til 26, mens kravet om korrekt indkomstopgørelse førte til, at Vladimir Zjirinovskijs højreparti, LDPR, *ikke* kunne stille op. Zjirinovskij etablerede derfor en alternativ liste under betegnelsen Zjirinovskijs Blok.

De politiske partiers manglende forankring i befolkningen bidrager ikke til tilliden til det politiske system. Det fører heller ikke til en øget tillid til det politiske systems funktion, når medlemmer af Dumaen i stort omfang benyttes til egenvinding. Dumaens medlemmer nyder retlig immunitet, hvilket vil sige, at de ikke kan retsforfølges - heller ikke for økonomiske forhold. Den nye valglovs krav om indkomstopgørelser og ren straffeattest kan formentlig ses som et forsøg på at undgå, at Dumaen ikke anvendes som et økonomisk asyl. Det forhold, at en sikker opstillingsplads til Dumaen i 1999 kunne koste op til en million US\$ (*Nezavisimaja Gazeta*, 15.07.1999), understreger, at det ikke er en enkel opgave.

Retskulturens indhold

Det andet element i retskulturen er et spørgsmål om rettens indhold, dvs. om de konkrete regler reflekterer befolkningens grundlæggende værdier. Ifølge Gibson og Caldeira viser retskulturen sig som et kontinuum mellem individualisme, hvor befolkningen foretrækker et stort råderum for individuelle handlinger, og kollektivism, hvor befolkningen foretrækker statslig indblanding, og ikke mindst at staten tager ansvar for den enkelte. Omfanget af retskulturen er dermed knyttet direkte til spørgsmålet om udformningen af et markedsøkonomisk system.

Den russiske kultur karakteriseres ofte ved kollektive værdier, hvor individet er underordnet fællesskabets interesser. I relation til etablering af en markedsøkonomi viser kollektive værdier sig som manglende tillid til privat ejendom og et

krav om statslig indflydelse på produktionen. Velviljen over for privat eje er de første fem år, dvs. fra 1990 til 1995, faldet fra 10,9 pct. til 4,3 pct. (*World Value Study*, 1990, 1995). Lignende tendens viser sig i spørgsmålet om tillid til private selskaber. Mens der i 1990 var 42,4 pct. af befolkningen, der havde tillid til private selskaber, faldt denne andel til 19,4 pct. i 1995.

Tendensen til at ønske større statslig indflydelse og dermed øget mistillid til private virksomheder kan forklares med især tre forhold. For det første er korrupsion og mafiaaktivitet flyttet over i de private virksomheder. *Transparency International Indeks*, der måler den årlige korrupsion i en række lande på en skala fra 1 (: mest korrupt) til 10 (: ikke korrupt), gav i 1998 Rusland karakteren 2,4 (www.transparency.de). Dette var bedre, dvs. mindre korrupt, end for eksempel Aserbajdsjan, Ukraine og Jugoslavien blandt de post-kommunistiske lande, men det er bemærkelsesværdigt, at langt de fleste post-kommunistiske lande klarer sig bedre end Rusland. Dertil kommer, at langt de fleste private virksomheder har forbindelser til mafiaen, ikke mindst i form af betaling af beskyttelsespenge (Gustafson, 1999: 137 ff.).

For det andet er privatiseringen af sovjetstatens ejendom ikke sket på en måde, der kommer den almene befolkningen til gode. På trods af en privatiseringsform, hvor en stor del af virksomhederne er blevet købt af medarbejderne, har disse medarbejderejede virksomheder typisk ikke kunnet opretholde produktionen. Samtidig har virksomhedsledelsen i mange tilfælde og med mere eller mindre pæne overtalelsesmetoder fået medarbejdere til at sælge/give dem deres aktier, hvilket har betydet en koncentrering af ejendomsretten hos den tidligere ledelse (Pedersen, 1998). Umiddelbart har privatiseringen således være et gode for en meget lille del af befolkningen, og det forhold, at den nye økonomiske elite ofte har været medlemmer af Sovjetunionens Kommunistiske Parti, fremmer næppe befolkningens accept af de nye markedsøkonomiske vilkår.

For det tredje har omstillingen til markedsøkonomi og privat ejendom ført til, at en stor befolkningsgruppe nu lever under eller på grænsen af fattigdom. Det drejer sig ikke mindst om pensionister samt et ukendt antal personer, der er ramt af manglende lønudbetaling fra såvel staten som private virksomheder. Det officielle arbejdsløshedstal på 12,2 pct. i 1999 (www.bcemag.com) afspejler langt fra den reelle arbejdsløshed, idet mange fastholder en tilknytning til deres arbejdsplads ved at gå på "frivillig orlov", hvilket indebærer, at de har adgang de goder, som virksomhederne fortsat yder deres ansatte (for eksempel adgang til køb af billigere varer end i andre forretninger, bolig og lægehjælp). Med til billedet hører, at arbejdsforhold, sikkerhed og arbejdstidsregler, under de nye private ejere ligger langt tilbage at ønske. Den tidligere omtalte sociolog, Boris Kagarlitskijs harme over en nye arbejdslov, der styrker arbejdsgivernes rettigheder, er derfor forståelig.

Den generelle tendens fra *World Value Study* til, at tilliden til private er faldet frem til 1995, indeholder også den gode nyhed, at den yngre generation ikke deler den ældre generations skepsis over for private. Spørgsmålet om værdsættelse af "individuel frihed" kontra "orden i samfundet" er et andet spørgsmål fra *World Value Survey*, der deler befolkningen på en skala mellem individualisme

og kollektivism. Svarene betyder, at godt halvdelen af Ruslands befolkning i 1995 værdsætter "individuel frihed" højere end "orden i samfundet". De kollektive værdier, som udtrykkes i manglende tillid til private virksomheder, dominerer således ikke helt, omend kollektivismen står stærkt. De kollektivistiske holdninger i Ruslands befolkning kan formentlig forklares med, at det nuværende økonomiske system ikke sikrer befolkningen rimelige levevilkår. Etableringen af en effektiv markedsøkonomi er imidlertid ikke et kontrafaktum for social sikkerhed og velfærd. Med andre ord er løsningen på Ruslands økonomiske problemer næppe øget statslig produktion. Det største problem for at skabe tillid til en privat markedsøkonomi ligger nok mere i omfanget af korrupsion og illegal virksomhed, der forbindes med privat ejendom, hvilket er tæt knyttet til det næste spørgsmål om retskulturens institutionalisering.

Retskulturens institutionalisering

Det tredje element i retskulturen er dens *institutionalisierung*. Retskulturens institutionalisering drejer sig om retssystemets effektivitet, dvs. sker konfliktløsning borgere imellem og mellem stat og borger inden for det statslige juridiske system eller gennem uformelle aftaler og kompromis? Det drejer sig dels om, i hvilket omfang det officielle retssystem anvendes til konfliktløsning, dels om hvordan det juridiske tilsyn i form af en forfatningsdomstol fungerer i forhold til lovgivningsprocessen. Dette element kan analyseres gennem omfanget af alternative, mere eller mindre illegale måder at skabe ret på.

Ser man igen på *World Value Study*, er der i spørgsmålet om tillid til retssystemet ikke sket nogen væsentlig ændring i perioden 1990 til 1995. Men billedet er noget forstemmende, idet knap 60 pct. giver udtryk for manglende tillid til retssystemet. Desuden var andelen af svar i kategorien "ingen tillid" steget fra 16,6 pct. i 1990 til 18,6 pct. i 1995, mens andelen af svar i kategorien "ikke megen tillid" var faldet fra 42,7 pct. til 40,3 pct. Den triste konklusion er, at retssystemet ikke i løbet af de første fem år efter det sovjetiske systems sammenbrud har formået at manifestere sig som en effektiv garant for befolkningens rettigheder.

Den manglende tillid til retssystemet viser sig yderligere i de svar, et repræsentativt udsnit af den russiske befolkning har givet på følgende spørgsmål: "Hvis staten eller lokale myndigheder træffer en afgørelse, som berører Dem, men som De finder uretfærdig, hvad er da den mest effektive måde at genskabe retfærdighed og omstøde deres afgørelse?" (Timofeev, 1999). En fjerdedel svarer "ved ikke", hvilket kan tyde på en vis apati. Andelen af dem, der vil anvende retssystemet, dvs. sagsøge myndighederne, var på 19,3 eller næsten lige så mange, 19,4 pct., som vil søge hjælp hos indflydelsesrige venner (13,9 pct.), eller anmode kriminelle miljøer om hjælp (5,5 pct.). Et lignende billede viser svarene på, hvilke instanser man ville anmode om beskyttelse, hvis man blev truet med vold mod en selv eller ens ejendom. Her er der større tilbøjelighed til at anmode politiet om hjælp (44,7 pct.), mens 28,4 pct. ville henvende sig til deres venner, og ca. 10 pct. ville kontakte kriminelle miljøer.

Problemet med retskulturens institutionalisering er imidlertid langt mere omfattende. Forskningscentret for illegale økonomiske systemer ved Ruslands Hu-

manistiske statsuniversitet har det sidste år gennemført en række sociologiske undersøgelser over den russiske befolknings holdning til retsinstitutioner (Timofeev, 1999). Lederen af projektet, Lev Timofeev, beskriver omfanget af den økonomiske kriminalitet som en *kriminalisering af den offentlige mening*. Den udbredte holdning i Ruslands befolkning er, at alle retshåndhævende institutioner - fra hæren over sikkerhedspolitiet til den offentlige anklagemyndighed og skattemyndighederne - er involveret i og modtagelige for bestikkelse. Tal fra Verdensbankens *Governance and Anticorruption Resource Centre* støtter denne undersøgelse, idet russiske virksomheder angiver, at de i gennemsnit anvender 2,8 pct. af deres årlige indtægt til at betale offentlige myndigheder/embedsmænd (se også Johannsen, 2001). På baggrund af disse tal er det ikke overraskende, at 85,5 pct. af den russiske befolkning opfatter korruption som det alvorligste samfundsproblem i dag (Timofeev, 1999). Myten om korruption spiller naturligvis ind i og med, at mange kun kender til korruption gennem venner og ikke mindst gennem massemedierne. Det er dog sigende, når 34,1 pct. angiver, at deres kendskab til korruption er "egen erfaring".

Bekæmpelsen af korruption har længe stået højt på Ruslands politiske dagsorden. I 1992 udstedte Jeltsin et dekret om "kamp mod korruption i staten". Senere er dette dekret betegnet som "det mest overhørte dekret i hele den russiske præsidents historie" (Levin og Saratov, 2000). I 1997 vedtog Dumaen en lov, der skulle "styrke kampen mod korruption". Spørgsmålet er, om denne lov vil have større chancer for succes. Vanskelighederne med at bekæmpe korruption i statsbureaukratiet er desto mere vanskelig, fordi meget tyder på, at korruptionen også omfatter medlemmer af Dumaen. Som jeg beskrev tidligere, har Dumaen af forskellige årsager oprettet et ret stort antal udvalg med betydelig kompetence i forhold til lovgivningen. Det giver anledning til en lobbyisme, der kombinerer medlemskab af Dumaen, dvs. politisk indflydelse, med direkte økonomisk gevinst. De russiske energiselskaber menes for eksempel at have bestukket medlemmer af Dumaen for at få vedtaget netop den udformning af loven om rettigheder til mineralforekomster, som de ønskede. Den form for korruption af lovgiverne har foranlediget, at skældsordet "børsmæglere" er hæftet på Duma-medlemmerne.

Bestikkelse er ikke noget specifikt russisk fænomen. Men i det russiske tilfælde er bestikkelse måske vanskeligere at bekæmpe end i andre dele af verden, fordi bestikkelse i Rusland også anvendes inden for regeringen og af de forskellige ministerier, hvis de ønsker at få en bestemt lov vedtaget. Eugene Huskey citerer en kilde for, at "kredse nær regeringen" overførte 27 mio. US\$ til Gennadij Zjuganovs Kommunistparti og Zjirinovskijs LDPR for at få deres støtte i Dumaen til 1997-budgettet (Huskey, 2001: 122). Emnet korruption er væsentligt, fordi dens udbredelse underminerer statens magtmonopol, noget der er essentielt for retssamfundet. Den russiske stat har med andre ord næppe kapacitet til at gennemføre politiske beslutninger, der er i modstrid med stærke aktørers økonomiske interesser.

En anden akilleshæl for retssamfundet i Rusland er den manglende *effektivering* af gældende ret. Mangler i retshåndhævelsen kan imidlertid ikke alene be-

kæmpes ved at effektivisere det formelle retssystem. De russiske virksomheder er i mange tilfælde dybt forgældet til staten (manglende skatteindbetalinger) og til deres leverandører, men insolvens er et problem, som domstolene ikke kan løse. Insolvente virksomheder formår typisk ikke at opfylde deres gældsforpligtelser. I stedet for at forsøge at inddrage gæld ved hjælp af domstolene indgår staten (skattemyndighederne) såvel som private kreditorer aftaler, der tillader virksomheden, at den på trods af gælden fortsætter, som om intet var sket (Hendley, 2001: 137). Ruslands selskabslov foreskriver faktisk, at virksomheder må gå konkurs, hvis de ikke kan overholde deres gældsforpligtelser. Men denne regel reflekterer lovgiverens ønsketænkning snarere end den russiske virkelighed. Som Kathryn Hendley polemisk bemærker, fortsætter lovgiverne den sovjetiske retstradition, hvor lovene var formuleret, som om Sovjetunionen allerede havde realiseret drømmen om det perfekte kommunistiske samfund - nu blot som om Rusland allerede har en velfungerende demokratisk markedsøkonomi.

Retskulturen i Rusland styrker ikke udviklingen af en formel retsstat og dermed heller ikke det retssamfund, som er nødvendigt for demokratisk konsolidering og et velfungerende markedssystem. Den formelle retsstat er baseret på, at lovene har legitimitet i befolkningen, og at de faktisk bliver fulgt. Den retskultur, som man kan identificere i Rusland, er langt fra at opfylde denne fordring.

Perspektiverne for et russisk retssamfund

Det er på baggrund af retssystemets form som en blandingsret med stærke reminiscenser af en sovjetisk retstradition, og en retskultur, der ikke udtrykker tillid og støtte til det formelle system, at man skal vurdere præsident Putins forsøg på at stramme op. Putins første signaler som præsident var, at nu skulle der indføres et *lovens diktatur*. Det er i sig selv et dobbelttydig signal. Det positive i signalet er, at Putin ønsker lovens håndhævelse, at Ruslands formelt vedtagne love og formelle retsinstanser også skal være grundlag for individuel og statslig adfærd. Som sådan er hensigtserklæringen en reaktion på, at udviklingen de sidste ti år er gået i retning af stigende vilkårlighed og manglende respekt for eksisterende retsregler. Det negative i signalet er, at retorikken om lovens diktatur ikke nødvendigvis reflekterer en demokratisk grundholdning. Lovens diktatur forudsætter ikke, at lovene vedtages af demokratisk valgte organer og dermed opfattes som legitime af befolkningen. Tværtimod var Sovjetunionen på mange måder et regelstyret samfund, og udrensningerne i 1930'erne skete på grundlag af love og efter domstolsprocedure. Putins forlængelse af valgperioden til otte år for valg til guvernørposten indebærer den risiko, at guvernørernes magt konsolideres i en ikke-demokratisk form, når de kun med lange mellemrum skal stå til ansvar over for deres vælgere. Lovens diktatur kan desuden være et signal om ensretning og harmonisering af love i hele det føderale Rusland, hvilket vil være et slag mod egenrådige regionale ledere.

Den optimistiske vurdering af den russiske retsudvikling vil som Peter Barenboim, vicepræsident for Advokatforeningen for SNG-lande, fastholde, at i realiteten er der tale om en evolutionær proces (Ahdieh, 1997: 157). Dumaens bestræbelser på at skabe et sammenhængende retsgrundlag og domstolenes bestræbelser

på systematisk og retfærdigt at anvende lovene kan ses som skridt i en udvikling, der efterhånden vil definere grænserne for statslig autoritet og styrke borgernes rettigheder over for staten. En mere pessimistisk vurdering er, at Ruslands retskultur indfanger en lang tradition for kollektivism, men også for manglende tillid til det politiske system og domstolene, hvor individets rettigheder vurderes lavere end statens og fællesskabets interesser. Den direkte kriminalisering af den offentlige mening bidrager ikke til udviklingen af en civiliseret markedsøkonomi baseret på privat ejendomsret og et demokrati, der er baseret på overholdelse af menneskerettigheder. Forfatningens formelle bekræftelse af menneskerettighederne og Ruslands medlemskab i demokratisk normative fora som Europarådet er dog et væsentligt udgangspunkt. Begge dele holder Rusland fast på perspektivet for demokratiets konsolidering.

Noter

1. De statistiske analyser af sammenhængen mellem retssystem, demokrati og økonomisk vækst i Nørgaard og Pedersen, 2001 er foretaget på grundlag af *DEMSTAR database*. Databasen er udarbejdet i forbindelse med projektet *Democracy, the State and Administrative Reform*, der ledes af forskningsprofessor Ole Nørgaard, Institut for Statskundskab, Aarhus Universitet. Projektet finansieres af Statens Samfundsvidenskabelige Forskningsråd. Nærmere oplysninger vedrørende databasen kan fås hos adjunkt Lars Johannsen, Institut for Statskundskab, Aarhus Universitet.
2. *World Value Studies* datasæt kan rekvireres hos Dansk Data Arkiv. En senere undersøgelse fra 1999 er desværre endnu ikke tilgængelig.
3. Det russiske retssystem og retsudviklingen i 1980'erne og begyndelsen af 1990'erne er beskrevet i min ph.d.-afhandling (Pedersen, 1998).

Litteratur

- Ahdieh, Robert B. (1997). *Russia's Constitutional Revolution. Legal Consciousness and the Transition to Democracy 1985-1996*, Pennsylvania: Pennsylvania State University Press.
- Brierley, John E.C. and René David (1985). *Major Legal Systems in the World Today*, London: Stevens.
- Brudny, Yitzhak M. (2001). "Continuity or Change in Russian Electoral Patterns? The December 1999-March 2000 Electoral Cycle", pp. 154-178 in Archie Brown (ed.), *Contemporary Russian Politics. A Reader*, Oxford: Oxford University Press.
- Chenguang, Wang and Zhang Xianchu (1997). *Introduction to Chinese Law*, Hong Kong: Sweet & Maxwell Asia.
- Chaisty, Paul (2001). "Legislative Politics in Russia", pp. 99-102 in Archie Brown (ed.), *Contemporary Russian Politics. A Reader*, Oxford: Oxford University Press.
- Gibson, James L. and Gregory A. Caldeira (1996). "The Legal Cultures of Europe", *Law and Society Review*, Vol. 30, No. 1, pp. 55-85.
- Gustafson, Thane (1999). *Capitalism Russian-style*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Hendley, Kathryn (2001). "Rewriting the Rules of the Game in Russia: The Neglected Issue of the Demand for Law", pp. 131-138 in Archie Brown (ed.), *Contemporary Russian Politics. A Reader*, Oxford: Oxford University Press, pp. 131-138.

på systematisk og retfærdigt at anvende lovene kan ses som skridt i en udvikling, der efterhånden vil definere grænserne for statslig autoritet og styrke borgernes rettigheder over for staten. En mere pessimistisk vurdering er, at Ruslands retskultur indfanger en lang tradition for kollektivism, men også for manglende tillid til det politiske system og domstolene, hvor individets rettigheder vurderes lavere end statens og fællesskabets interesser. Den direkte kriminalisering af den offentlige mening bidrager ikke til udviklingen af en civiliseret markedsøkonomi baseret på privat ejendomsret og et demokrati, der er baseret på overholdelse af menneskerettigheder. Forfatningens formelle bekræftelse af menneskerettighederne og Ruslands medlemskab i demokratisk normative fora som Europarådet er dog et væsentligt udgangspunkt. Begge dele holder Rusland fast på perspektivet for demokratiets konsolidering.

Noter

1. De statistiske analyser af sammenhængen mellem retssystem, demokrati og økonomisk vækst i Nørgaard og Pedersen, 2001 er foretaget på grundlag af *DEMSTAR database*. Databasen er udarbejdet i forbindelse med projektet *Democracy, the State and Administrative Reform*, der ledes af forskningsprofessor Ole Nørgaard, Institut for Statskundskab, Aarhus Universitet. Projektet finansieres af Statens Samfundsvidenskabelige Forskningsråd. Nærmere oplysninger vedrørende databasen kan fås hos adjunkt Lars Johannsen, Institut for Statskundskab, Aarhus Universitet.
2. *World Value Studies* datasæt kan rekvireres hos Dansk Data Arkiv. En senere undersøgelse fra 1999 er desværre endnu ikke tilgængelig.
3. Det russiske retssystem og retsudviklingen i 1980'erne og begyndelsen af 1990'erne er beskrevet i min ph.d.-afhandling (Pedersen, 1998).

Litteratur

- Ahdieh, Robert B. (1997). *Russia's Constitutional Revolution. Legal Consciousness and the Transition to Democracy 1985-1996*, Pennsylvania: Pennsylvania State University Press.
- Brierley, John E.C. and René David (1985). *Major Legal Systems in the World Today*, London: Stevens.
- Brudny, Yitzhak M. (2001). "Continuity or Change in Russian Electoral Patterns? The December 1999-March 2000 Electoral Cycle", pp. 154-178 in Archie Brown (ed.), *Contemporary Russian Politics. A Reader*, Oxford: Oxford University Press.
- Chenguang, Wang and Zhang Xianchu (1997). *Introduction to Chinese Law*, Hong Kong: Sweet & Maxwell Asia.
- Chaisty, Paul (2001). "Legislative Politics in Russia", pp. 99-102 in Archie Brown (ed.), *Contemporary Russian Politics. A Reader*, Oxford: Oxford University Press.
- Gibson, James L. and Gregory A. Caldeira (1996). "The Legal Cultures of Europe", *Law and Society Review*, Vol. 30, No. 1, pp. 55-85.
- Gustafson, Thane (1999). *Capitalism Russian-style*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Hendley, Kathryn (2001). "Rewriting the Rules of the Game in Russia: The Neglected Issue of the Demand for Law", pp. 131-138 in Archie Brown (ed.), *Contemporary Russian Politics. A Reader*, Oxford: Oxford University Press, pp. 131-138.

- Huskey, Eugene (2001). "Legislative-Executive Relations in the Yeltsin Era", pp. 121-130 in Archie Brown (ed.), *Contemporary Russian Politics. A Reader*, Oxford: Oxford University Press.
- Johannsen, Lars (2000). "En Vennetjeneste - Korruption: hvor meget, hvorfor - og hvad så?", *Vindue mod Øst*, nr. 4, pp. 21-24.
- Kagarlitskij, Boris (2000). "Endnu en lovbog", *Vindue mod Øst*, nr. 2, pp. 13-15.
- Laptev, V.V. (2000). "Zakonodatel'stvo o predpriyatijach (Kriticeskij analiz)", *Gosudarstvo i Pravo*, nr. 7, pp. 22-28.
- Levin, Mark og Gregory Saratov (2000). "Corruption and Institutions in Russia", *European Journal of Political Economy*, Vol. 16, pp. 113-132.
- Lijphart, Arend (1999). *Patterns of Democracy. Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries*, New Haven, London: Yale University Press.
- Mahler, Gregory S. (1992). *Comparative Politics. An Institutional and Cross-National Approach*, Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall. Citerer John Marryman (1976). *The Civil Law Tradition*.
- North, Douglas C. (1990). *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Nørgaard, Ole og Karin Hilmer Pedersen (2001, forthcoming). "Development, Law and Democracy. Exploring the Meaning and Role of an Ignored Institution", Chapter 6 in Ole Elgstrom and Goran Hyden, *Development and Democracy: What Have We Learnt and How?*, London: Routledge.
- Owen, Thomas C. (1991). *The Corporation under Russian Law, 1800-1917. A Study in Tsarist Economic Policy*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Pedersen, Karin Hilmer (1998). *Rusland mod årtusindskiftet. Feudalstat, Retsstat, Vel-færdsstat, eller ...?*, København: Jurist- og Økonomforbundets forlag.
- Putin, Vladimir V. (2000). "Televizionnoe obrastsjenie k grazdanam Rossii", (17.03) <http://www.president.kremlin.ru/events>
- Rose, Richard, William Mishler and Christian Haerpfer (1998). *Democracy and its Alternatives. Understanding Post-Communist Societies*, Oxford: Polity Press.
- Sakwa, Richard (1993). *Russian Politics and Society*, London og New York: Routledge.
- Timofeev, Lev (1999). "Corruption and Illegal Economic Practices as they are reflected in everyday life and social consciousness in Russia", *9th international anti-corruption conference*, paper, <http://www.worldbank.org/wbi/governance>
- Ziegert, Klaus Alexander (1997). "The Cultural Differentiation of Legal Systems. A Theory Design for the Assessment of Legal Change in Post-Communist Societies", *Rechtstheorie, Rule of Law. Political and Legal Systems in Transitions*, Beiheft 17. *World Value Study* (1990 og 1995).